

Araştırma Makalesi–Research Article

Türkiye ve BRICS Ülkelerinde Turizm, Finansal Gelişme, Ticari Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Panel Veri Analizi (1995-2019)

The Relationship between Tourism, Financial Development, Trade Openness and Economic Growth in Turkey and BRICS Countries: Panel Data Analysis (1995-2019)

Dilek ŞAHİN^{1*}, Fatma TEMELLİ²

Geliş / Received: 09/03/2022

Revize / Revised: 10/08/2022

Kabul / Accepted: 22/08/2022

ÖZ

Bu çalışmada, Türkiye ve BRICS ülkelerinde turizm gelirleri, finansal gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme ilişkisi 1995-2019 dönemini kapsayan yıllık veriler ele alınarak ve panel veri analizi kullanılarak incelenmiştir. Çalışmanın sonuçlarında ise, LR istatistiği ile panel veri modelinin tek yönlü birim etkiler modeli olduğu görülmüştür. Hausman testinde ise, birim etkinin rassal olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Modelin varsayımlarının sınanması sonucunda modelde değişen varyans, birimler arası korelasyon ve otokorelasyon sorunu olduğu görülmüştür. Daha sonra Driscoll ve Kraay tahmincisi ile regresyon modeli tekrar tahminlenmiş ve ekonomik büyüme değişkeni üzerinde ele alınan kredi, ticari açıklık ve turizm gelirlerinin pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler- *Turizm, Finansal Gelişme, Ekonomik Büyüme, Ticari Açıklık, Panel Veri Analizi*

ABSTRACT

In this study, the relationship between tourism revenues, financial development, trade openness, and economic growth in Turkey and BRICS countries was examined by using panel data analysis by considering the annual data covering the period 1995-2019. In the results of the study, it has been seen that the panel data model with LR statistics is a one-way unit effects model. In the Hausman test, it was concluded that the unit effect was random. As a result of testing the assumptions of the model, it was seen that the model had varying variance, correlation between units and autocorrelation problems. Then the regression model was re-estimated with the Driscoll and Kraay estimator and it has been determined that credit, trade openness, and tourism revenues, which were considered on the economic growth variable, had a positive and statistically significant effect.

Keywords- *Tourism, Financial Development, Economic Growth, Trade Openness, Panel Data Analysis*

^{1*}Sorumlu yazar iletişim: dilek58sahin@hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-4830-8106>)

Turizm İşletmeciliği Bölümü, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Turizm Fakültesi, Sivas, Türkiye.

²İletişim: ftemelli@agri.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-7436-5289>)

İşletme Bölümü, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ağrı, Türkiye

I. GİRİŞ

Son yıllarda gerek turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, turizm gelirleri ve finansal gelişme arasındaki ilişki gerekse ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişki gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından önemli ölçüde araştırılmaktadır. Pek çok ülkede turizm sektörü büyüme gösterirken buna bağlı olarak turizm ekonomisinin son yıllardaki önemli gelişimi ülkelerin turizm gelirlerini de etkilemiştir. Bununla birlikte turizmin artan küresel önemi, ekonominin ana itici güçlerden biri olmuştur. Bu açıdan bakıldığında turizm; ekonomik büyüme, istihdam ve ödemeler dengesi açısından dünyanın en önemli ve en büyük sektörlerinden biri haline gelmiştir.

Turizm sektörü ve turizm ekonomisine ilişkin konular hemen hemen tüm ülkelerde rağbet görmesine rağmen bilimsel ve akademik sahada konunun önemine ilişkin tartışmalar hala devam etmektedir. Diğer sektörlerde olduğu gibi turizm sektöründe de üretim-tüketim olmakta, emek istihdamı yapılmakta, makine ve teçhizat gibi sermaye unsurları kullanılmaktadır. Turizm sektörü, ekonomik öneminin giderek anlaşılmasıyla beraber, dünyanın en hızlı büyüyen sektörlerinden biri olmuştur. Günümüzde pek çok ülkede ekonomik büyümenin en önemli kaynaklarından birisi olarak kabul edilen turizm, endüstriyel gelişmeyi de teşvik etmektedir.

Turizm sektörü genel olarak hizmet sektörü içinde yer almakta olup diğer sektörlerden de yararlanmaktadır. Bu sektörde hizmetler üretildiği anda tüketilmekte, yani stok yapılamamaktadır. Turizm sektörü, ülkelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinden, ekonomik konjoktürdeki olumsuz şartlardan büyük ölçüde etkilendiği için aynı zamanda riskin de yüksek olduğu bir sektördür. Bunlara ilaveten turizm sektörü, sanayi sektörünü ve hizmetler sektörü içerisinde bulunan sağlık, bankacılık, sigortacılık, ulaştırma ve haberleşme gibi sektörleri de önemli ölçüde etkilemektedir.

Turizm; turist, turizm işletmeleri, turizm kuruluşlarının meydana getirdiği alt sistemler ve bu sistemlerin sosyal, ekonomik, politik, teknolojik, hukuki ve ekolojik çevre ile olan bağlantılarına dayanan ve çeşitli sektörleri barındıran bir bütünden ibarettir (Bahar ve Kozak, 2013: 7). Ekonomik büyüme; bir ülkede üretim ve dolayısıyla milli gelirin bir önceki yıla göre reel olarak artmasını ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle, ekonomik büyüme reel GSYH'daki yıllık artış oranıdır. Ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için, hem ülkedeki üretken kaynakların miktarlarının artırılması hem niteliklerinin iyileştirilmesi hem de verimliliklerinin artmasını sağlayan üretim teknolojilerinin geliştirilmesi gerekir (Dinler, 2017: 276-277). Finansal gelişme; finansal piyasaların, finansal araçların ve kurumların büyümesi ve gelişmesidir (Kar ve Taş, 2004: 170). Diğer bir ifadeyle finansal gelişme, bir ülkenin finansal piyasalarda kullandığı araçların çeşitliliğinin çoğalması ve bu araçların daha yaygın bir şekilde kullanılabilir duruma gelmesidir. Bir başka şekilde finansal gelişme, finansal piyasaların gelişmişliği olarak ifade edilmektedir (Erim ve Türk, 2005: 23). İyi ve düzenli biçimde çalışan gelişmiş bir finansal mekanizma ve aktif bir finansal aracılık sistemi, sermayenin verimliliğini çoğaltarak büyümeye yol açar (Güney, 2017: 357). Ticari açıklık ise, ülkelerin dış dünya ile yapılan ticarete ne kadar bulunacağını ifade etmede kullanılan bir kriterdir. Ticari açıklık; uluslararası boyutta ülkeler arasında ticareti kısıtlayan engellerin ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir (Şimşek ve Hepaktan, 2019: 317). Ticari açıdan dışa açılma olgusu, ihracat ve ithalatı engelleyen sorunların tamamen kaldırılması veya karşılaşılan zorlukların azaltılmasıyla beraber ülke dışındaki diğer ülkelerle yapılan ticari hareketliliğin artmasını kapsamaktadır (Durak, 2018: 10).

Turizm sektörü; ülkeye döviz girdisi sağlaması, cari dengeye yaptığı olumlu katkılarla birlikte, bağlantılı olduğu sektörlerle ciddi bir istihdam olanağı sunmakta ve Türkiye ekonomisinde de önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca, ülkemiz açısından turizm sektörü, ticari ve kültürel ilişkilerinin geliştirilmesi ve böylece küresel pazarla bütünleşmesi bakımından önemli bir role sahiptir. 2019 yılsonu itibarıyla mal ve hizmet ihracatımızın yaklaşık %11'i turizm gelirinden oluşurken, turizm gelirlerinin GSYH içindeki payı %4 düzeyinde bulunmaktadır (Sezgin, 2020: 2).

Çalışmadaki temel amaç; turizm gelirleri, finansal gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme ilişkisini Türkiye ve BRICS ülkeleri için incelemektir. Çalışmada, Türkiye ve BRICS ülkelerinin incelenmesinde; Türkiye'nin gelişmekte olan bir piyasa ekonomisi olması, BRICS ülkelerinin ise dünya ekonomisinin en hızlı gelişen yükselen piyasaları olması, ekonomik büyümelerinin çok hızlı olması, dünya ticaretindeki paylarının artması gibi özelliklerinden dolayı küresel ekonomide ön plana çıkmış olmaları etkili olmuştur. Ayrıca, Türkiye'nin Batı ülkeleriyle olan ilişkilerinde, yeni bir alan açmak için ekonomik ve finansal alternatiflerini çeşitlendirmek istemesi ve bu duruma bağlı olarak zamanla BRICS ülkeleriyle yakın bir temasa girmesi de ayrı bir etkidir. Bu bağlamda çalışmada, 1995-2019 dönemi incelenerek panel veri analizi uygulanmıştır. Söz konusu dönem, verilerin ulaşılabilirliğine göre belirlenmiştir. Alanyazında, farklı ülke ve ülke gruplarındaki turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ayrı ayrı inceleyen

birçok çalışma bulunmaktadır. Yapılan alanyazın taramasında, turizm gelirleri, finansal gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi birlikte ele alıp inceleyen çalışmalara ise nadiren rastlanmıştır. Dolayısıyla bu çalışma, turizm, finansal gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1995-2019 dönemi itibarıyla eşanlı olarak ele alması açısından alanyazında yer alan diğer çalışmalardan farklılaşmakta ve özgünlük kazanmaktadır. Beş bölümden oluşan çalışmada; giriş bölümünü takip eden ikinci bölümde konu ile ilgili kavramsal çerçeve ele alınmıştır. Alanyazın derlemesine üçüncü bölümde değinilmiştir. Analiz kısmı ve bulgular ise dördüncü bölümde ele alınmıştır. Beşinci bölüm olan sonuç bölümü ile çalışma bitirilmiştir.

II. TEORİK ÇERÇEVE

Yapılan araştırmalara göre, çoğu gelişmekte olan ülkede ekonomik büyüme; turizm, tarım, sermaye ve enerji gelişimi tarafından desteklenmektedir. Turizm gelişimi, dünya çapında ekonomik büyüme, tarım ve enerji gelişimi ve yoksulluğun azaltılması için itici bir güç olarak kabul görmüştür (Şahin, 2021: 1063). Gelişmekte olan ülkeler, istihdam oluşturma, döviz kazancını artırma, ödemeler dengesi üzerinde olumlu etki yaratma ve turizmin tedarik sektörlerini canlandırma açısından yüksek çarpan etkilerinden dolayı turizmi desteklemekte ve özendirilmektedir (Khan vd., 2020: 1).

Turizm sektörünün ülke ekonomisine olan etkileri oldukça önemlidir. Çünkü yapılan ithalat ile döviz arzi etkilenmekte, fazla istihdam imkânı oluşmakta, yüksek oranda katma değer sağlanmakta ve bölgeler arası gelişmişlik farkları giderilmektedir. Dolayısıyla ülke ekonomisi açısından turizm sektörü önemli bir konumdadır (Ünlüönen vd., 2018: 44).

Uluslararası turizm hareketleri bazı harcamaları da gerekli kıldığından, tarım ve sanayide ilerleme kaydetmemiş bölge ve ülkeler için öncelikle gelir ve istihdam kaynağı yaratmaktadır. Turizm döviz girdisi sağlayarak ödemeler bilançosuna katkı sağlamakla birlikte, aynı zamanda turistlere mal ve hizmet sunan restoran, mağaza, otel, eğlence ve ulaşım kurumlarıyla yerli halka da çok ve çeşitli imkânlar sunulmasını sağlamaktadır. Bunlardan daha önemli olarak turizm, diğer sektörlerin ortaya çıkıp gelişmesini sağlayacak “çeşitlendirilmiş bir ekonomi” oluşturulmasında ve geliştirilmesinde zorunlu bir alt yapıdır (Akat, 2008: 48). Turizm pazarının büyüyen boyutu nedeniyle, turizmin ulusal ekonomiler üzerindeki etkisi giderek daha önemli hale gelmektedir (Ohlan, 2017: 9).

20. yy’ın ikinci yarısından beri turizm endüstrisi dünya ekonomisi açısından çok önemli bir sektör haline gelmiş ve pek çok ülke için en önemli ekonomik faaliyetlerden birisi olmayı başarmıştır. Turizm faaliyetleri dünya genelinde ekonomik büyümenin bir kaynağı şeklinde görülmektedir. Ülkelerin döviz gereksiniminin bir bölümünü karşılayan turist harcamaları, ödemeler dengesine katkı sağlamaktadır. Turizm yalnızca ödemeler dengesinde değil üretim, istihdam ve gelir üzerinde de olumlu etkilere sahiptir. Böylelikle, turizmin ekonomik büyümeyi harekete geçirdiği hususunda genel bir kanı ortaya çıkmıştır (Saridoğan, 2019: 1309). 21. yy’ın başında turizm, günümüzün küresel olgusuna dönüşerek ekonomik kalkınmanın güçlü bir bileşeni ve dünyanın birçok ülkesinin imajını belirlemede önemli bir faktör haline gelmiştir (Kyrlyov vd., 2020: 2).

Uzun vadede ekonomik büyümeye olan artan katkısı nedeniyle turizm sektörünün önemi katlanarak artmıştır. Turizm sektörü, döviz rezervlerini artırarak, yeni altyapı yatırımlarını, insan sermayesini teşvik ederek ve rekabeti artırarak, endüstriyel gelişmeyi teşvik etmekte, istihdam sağlamakta ve dolayısıyla geliri artırarak ekonomik büyümeye hız kazandırmaktadır (Rasool vd., 2021: 2). Turizm sektörünün farklı kanallardan ekonomik büyümeye olan katkılarına bakılacak olursa; (i) Turizm, yeni altyapı ve beşeri sermaye yatırımlarını özendirir ve rekabeti çoğaltır (ii) Üretimde yeni teknolojilerin getirilmesine yardımcı bulunan döviz rezervlerine büyük ölçüde katkı sağlar. (iii) Yayılma etkileri yoluyla endüstriyel gelişmeyi teşvik etmeye yardımcı olur, yeni işler yaratır ve dolayısıyla kazançları teşvik eder (McKinnon, 1964; Lee ve Chang, 2008; Lemmetyinen ve Go, 2009; Cernat ve Gourdon, 2012; Ohlan, 2017; Omoush, 2018: 150).

Turizm sektörü, ekonomik büyüme belirleyicilerinin ve stratejilerinin vazgeçilmez bir unsurudur (Fahimi vd., 2018: 62). Ülkelerin ekonomilerine sağladıkları katkıları açısından değerlendirildiğinde turizm sektörü, bilhassa gelişmekte olan ülkeler açısından oldukça önemlidir. Büyük ölçüde kâr elde etmek için turistik mal ve hizmet üreten, pazarlayan, sonuç olarak katma değer meydana getiren işletmeler turizm sektörüne girmektedir (Arabacı, 2018: 105).

Turizm, ekonomik büyüme açısından gelişmekte olan ülkelerde, gelişmiş ülkelere nazaran daha etkin bir role sahiptir. Turizm sektöründe doğrudan, dolaylı ve uyarılmış olarak üç esas etkiye sahip olan gelişmeden bahsetmek mümkündür. Oteller, restoranlar ve turizm işletmelerindeki gelir artışı turizmin doğrudan ekonomik etkisine örnek verilebilir. Destinasyondaki işletmelerce otel ve restoran satın alma malzemeleri gibi akışlar dolaylı

etkiyi oluşturmaktadır. Doğrudan ve dolaylı etkilerden (çalışanlar, işletme sahipleri gibi) faydalananlar gelirlerini harcamaları durumunda ise uyarılmış etki meydana gelir. Bundan ötürü turizm gelişimi, çarpan etkileri vasıtasıyla ekonomideki çeşitli sektörleri etkilemektedir (Khan vd., 2020: 3).

BRICS ülkeleri (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika), gelişmiş ülkelerden başlıca turistleri karşılayan gelişmekte olan ülkelerde potansiyel bir blok olarak ortaya çıkmıştır. Çin'de düzenlenen BRICS Xiamen Zirvesi 2017'de turizm ana odak noktası olmuştur. Bu ülkeler güçlü bir büyüme oranına sahiptir ve küresel turistlerin odak noktasıdır. 1990'dan 2014'e kadar bu ülkeler, dünya GSYİH'nın %11'inden neredeyse %30'una ulaşmıştır. BRICS ülkeleri arasında Çin, Brezilya, Rusya, Hindistan ve Güney Afrika tarafından takip edilen önemli bir destinasyon olarak sıralanmaktadır (Rasool vd., 2021: 1-2).

Turizm sektörü, Türkiye açısından özellikle ödemeler dengesine sağladığı katkılar açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Türkiye, sahip olduğu doğal ve tarihi güzelliklerinden ötürü dünyanın en önemli turizm ülkeleri arasındadır. Türkiye'de turizm sektörüne özellikle 1980 yılından sonra önemli ölçüde kaynak aktarılmış ve bu doğrultuda yatırımlar yapılmıştır. Bu gayretler neticesinde günümüzde turizm sektörü ülkemizin lokomotif sektörlerinden biri haline gelmiştir (Kızılgöl ve Erbaykal, 2008: 351-352). Türkiye'de özellikle 1980 yılından sonra turizm sektörünün önemli ölçüde gelişme gösterdiği ve ülkenin kalkınmasında lokomotif görevi üstlendiği görülmektedir. Türkiye'de, 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarından sonra, ithal ikameci politika yerini ihracata yönelik sanayileşme stratejisine bırakmıştır. Böylelikle, Türkiye'de serbest piyasa ekonomisinin temel ilkesi olarak görülen ihracat odaklı sanayileşmenin sağlanmasında turizm sektörü; kolay, verimli, etkili ve daha da ucuz bir araç olarak rağbet görmüştür (Bahar, 2006: 138). Turizm sektörünün diğer sektörlerle göre çarpan katsayısının yüksek olması ülke ekonomisi için önemini artırmaktadır. Bu nedenle turizm gelirlerindeki artış veya azalış, ekonomik büyüme ve kalkınma ile doğrudan ilişkilidir (Martin vd., 2004; Oh, 2005; Lee ve Chang, 2008; Seetanah, 2011).

Turizm, ülkelerin finansal gelişmişlikleri açısından canlanabilecek veya gelişebilecek bir sektördür. Ülkelerin içinde buldukları finansal durum ve sahip oldukları finansal gelişmişlik düzeyinin turizm sektörü üzerinde etkisinin olduğu düşünülmektedir. Tsauroi (2018), ev sahibi ülkelerdeki daha yüksek finansal gelişme seviyelerinin turizm talebini artırdığını, çünkü turistlerin tatillerinin tadını çıkarırken aynı zamanda bankacılık, finans ve yatırım hizmetlerine erişmelerine izin verdiğini savunmuştur. Ayrıca, ev sahibi ülkede gelişmiş bir finans sektörü, turistlerin tatildeyken finansal piyasalarda ticaret yapmalarına olanak tanımaktadır. Belirli bir destinasyondaki finansal hizmetlerin eksikliği, turistleri bu yerleri ziyaret etmekten caydırabilmektedir. Liao vd. (2018)'e göre ise, ülkede iyi işleyen bankacılık ve finans piyasaları yoluyla oluşan finansal gelişme ile birlikte turizm yatırımları artacak ve daha fazla turizm ürünü ve hizmeti geliştirmede (esas olarak kredi genişlemesi, yatırımlar ve borsalar yoluyla) fon sağlanması için daha fazla fırsat sunacaktır. Ayrıca, daha yüksek finansal gelişme ile finansmana daha fazla erişim, işletmelerin daha iyi oteller, daha fazla otel odası ve daha iyi genel hizmetler gibi turizm altyapısını geliştirmelerine olanak sağlayacaktır. Daha iyi düzeyde bir finansal gelişme, farklı türde yatırımlar getirecektir ve bunlar arasında oteller, tur operatörleri, restoranlar, eğlence parkları vb. gibi turizmle ilgili ürünlere yapılan yatırımlar yer almaktadır.

Finansal gelişme, teknolojinin yayılması, yönetim bilgisi, en iyi uygulamaların yanı sıra markalaşma ve küresel pazarlama ve dağıtım ağları ile ilgili tüm faydaları beraberinde getiren turizm sektöründe doğrudan yabancı yatırımın (DYY) bir çekicisidir. Psikolojik açıdan bakıldığında, en büyük turizm kökeni olan gelişmiş ülkelerin vatandaşları, yüksek kaliteli hizmet sağlayan bankalar ve diğer finansal kurumlar dâhil olmak üzere modern altyapı ve tesislere alışkındırlar (Fauzel ve Seetanah, 2021: 2). Turizmin finansal gelişme üzerindeki etkisini araştıran çok sayıda çalışma bulunmaktadır (Kumar ve Kumar, 2013; Cannonier ve Burke, 2017; Svshahbaz vd., 2019; Yenişehirlioğlu ve Bayat, 2019). Ancak, son zamanlarda yapılan çalışmaların yalnızca birkaçı doğrudan turizm gelişimi üzerindeki finansal gelişmenin önemine odaklanmıştır ve o zaman bile çalışmalar ağırlıklı olarak ikili Granger nedensellik testlerine dayandırılmıştır (Fauzel ve Seetanah, 2021: 2). Ayrıca Shi (2011), turizm endüstrisinin sürdürülebilir büyümeyi ancak finansal gelişme ile turizm endüstrisinin büyümesi arasında makul bir ilişki kurarak gerçekleştirebileceğini düşünmektedir. Buna ilaveten, finansın turizmi nasıl etkilediğine ve ikisi arasındaki etkileşimli ilişkiye yönelik çok az sayıda çalışma bulunmaktadır.

Özetle, ekonominin iki önemli alt sistemi olan turizm ve finans sektörlerinin ekonomik büyüme ve kalkınmaya önemli katkı sağladığı söylenebilir. Finans sektörü, ekonomik kalkınmanın itici gücüdür ve diğer sektörlerin gelişmesine de katkı sağlar. Ülke ekonomilerinde sürdürülebilir kalkınmanın turizm ve finans sektörlerinin etkisiyle belirlenebileceği söylenebilir. Turizm ve finans sektörlerinin sağlıklı bir şekilde birbirlerini etkilemesi, sürdürülebilir ekonomik büyümeye katkı sağlayacaktır.

III. ALANYAZIN DERLEMESİ

Alan yazında konu ile ilgili yapılmış ulusal ve uluslararası çalışmalara aşağıda alt başlıklar altında yer verilmiştir.

Oh (2005), Kore için turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini 1975-2001 dönemini ele alarak “Granger Nedensellik Testi” ve “VAR Modeli” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; ekonomik büyüme ve turizm arasında uzun dönemde eş bütünleşme ilişkisi bulunmamışken, Granger nedensellik testi sonuçlarına göre ise, ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Kızılgöl ve Erbaykal (2008), Türkiye için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisini 1992-2006 dönemini ele alarak “Toda-Yamamoto Yaklaşımı” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi görülmüştür.

Mustafa ve Santhirasegaram (2014), Sri Lanka için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1978-2011 dönemini ele alarak “ADF Birim Kök Testi”, “Engle-Granger Eş-Bütünleşme Testi” ve “Granger Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; uzun vadede ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur. Kısa vadede ise, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığı görülmüştür.

Kumar (2014), Vietnam için turizm, finansal gelişme ve bilgi iletişim teknolojisi arasındaki ilişkiyi 1980-2010 dönemini ele alarak “ARDL Sınır Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm ve işçi başına çıktı arasında, hem turizm hem de çıktı başına çalışanın karşılıklı olarak birbirini güçlendirdiğini gösteren çift yönlü nedenselliğin olduğu bulunmuştur.

Özcan (2015), Türkiye için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1963-2010 dönemini ele alarak “Zaman Serisi Nedensellik Testi” ve “Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedenselliğin olduğu tespit edilmiştir.

Dücan vd. (2016), Türkiye, Yunanistan, İspanya, İtalya, Fransa ve Portekiz için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisini 2005-2015 dönemini ele alarak “Dumitrescu ve Hurlin Panel Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Kızılkaya vd. (2016), Türkiye için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisini 1980-2014 dönemini ele alarak “ARDL Sınır Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; hem uzun hem de kısa dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Yalçınkaya ve Karabulut (2017), Türkiye için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1965-2016 ve 1980-2016 dönemlerini ele alarak “Zaman Serisi Nedensellik, Hatemi-J (2012) Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında; 1965-2016 döneminde herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı, 1980-2016 döneminde pozitif ve çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Katircioğlu vd. (2017), Türkiye için turizm ve finansal gelişme ilişkisini 1960-2015 dönemini ele alarak “ARDL Sınır Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm ve finansal gelişme arasında uzun vadeli bir ilişki olduğu bulunmuştur. Turizm sektöründeki genişlemenin en çok finansal piyasalar üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir.

Ohlan (2017), Hindistan için turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi 1960-2014 dönemini ele alarak “Eşbütünleşme Testi” ve “Granger Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; değişkenler eşbütünleşik bulunmuştur. Turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Shakouri vd. (2017), Asya ülkeleri için 1995-2014 dönemini ele alarak turizm gelirleri, ekonomik büyüme, döviz kuru, finansal gelişme ve ticari açıklık arasındaki ilişkiyi “Varyans Ayrıştırması” ve “Granger Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı belirlenmiştir.

Çınar ve Ülker (2018), Türkiye ve KKTC için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisini 1977-2013 dönemini ele alarak “ARDL Sınır Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucuna göre; Türkiye için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında hem kısa hem de uzun vadede ilişki ve turizm gelirlerinden ekonomik

büyümeye doğru tek yönlü bir dolaylı nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Ancak KKTC için turizm geliri ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmamıştır.

Ergün ve Telek (2018), Türkiye için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisini 2003-2017 dönemini ele alarak, “VAR Modeli” ve Granger Nedensellik Testi” ile incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda; turizm gelirlerinden ekonomik büyüme doğru bir nedensellik görülmüştür.

Liao vd. (2018), Çin'deki turizme dayalı üç şehirden 2000-2016 dönemine ait verileri kullanmış ve finansal gelişme ile turizm gelişimi arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisini göstermek için Granger nedensellik testinin yanı sıra bir eşleme koordinasyon derecesi modellemesini benimsemişlerdir. Çalışmanın sonucunda; finansal gelişme ve turizm arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuş olup, finans turizmin büyümesini sürekli olarak olumlu veya olumsuz etkilerle, turizm ise finansın gelişimini geçici olumlu veya olumsuz etkilerle etkilemiştir.

Omoush (2018), Ürdün için 1985-2016 dönemini ele alarak turizm, ekonomik büyüme, finansal gelişme ve doğrudan yabancı yatırım girişleri arasındaki ilişkiyi “Çok Değişkenli Granger Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm, ekonomik büyüme, finansal gelişme ve doğrudan yabancı yatırım girişleri arasındaki ilişkilerin kanıtlandığı doğrulanmıştır. Ayrıca, çok değişkenli Granger nedensellik testi, çalışma değişkenleri arasında farklı nedensellik yönlerini doğrulamıştır.

Tsaurai (2018), Güney Afrika Ülkeleri için 1995-2014 dönemini ele alarak turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi “Panel Veri Analizi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizmin büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu ve finansal gelişmenin büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Dineri (2019), Türkiye için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1980-2015 dönemini ele alarak “Toda-Yamamoto Nedensellik Testi” ile incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda; turizm gelirlerinden ekonomik büyüme doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Turizme dayalı büyüme hipotezinin Türkiye için geçerli olduğu belirlenmiştir.

Yenişehirlioğlu ve Bayat (2019), MENA ülkeleri (Cezayir, Bahreyn, Mısır, Arap Cumhuriyeti, İran, İslam Cumhuriyeti, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Fas, Sudan, Tunus ve Türkiye) için turizm geliri ve finansal gelişme ilişkisini 1995-2016 dönemini ele alarak “Panel Veri Analizi” ile incelemişlerdir. Paneli oluşturan her ülke için turizm geliri ve finansal gelişme arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada, Ürdün ve Tunus'ta arz odaklı yaklaşımın, Fas ve Sudan'da ise talep odaklı yaklaşımın geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Ayaydın vd. (2019), Türkiye için 1963-2015 dönemini ele alarak turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi “Zaman Serisi Analizi” ile incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda; turizm gelirleri, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasında eş-bütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Turizm gelirlerinden ekonomik büyüme doğru tek yönlü nedensellik görülmüştür.

Manga ve Ballı (2019), Türkiye için 1963-2016 dönemini ele alarak turizm, ticari açıklık, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi “ARDL Sınır Testi” ve “Varyans Ayrıştırması” ile incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda; ekonomik büyümenin uzun ve kısa vadede turist sayısı, ticari açıklık ve finansal gelişme değişkenlerinden pozitif yönde etkilendiği tespit edilmiştir.

Aslam (2020), Sri Lanka için turizm ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi 1970-2018 dönemini ele alarak “Birim Kök Testi” ve “ARDL Testi” ile incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda; turizm ve finansal gelişme arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur. ARDL test sonucuna göre; turizm ile finansal gelişme arasında uzun vadeli bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir.

Eroz vd. (2020), Pakistan için 1995-2018 dönemini ele alarak turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi “Eşbütünleşme Testi” ile incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda; turizm ve ekonomik büyümenin eşbütünleşik olduğu görülmüştür. Kısa ve uzun dönemde turizmin ekonomik büyümeyi hızlandırdığı tespit edilmiştir. Finansal liberalizasyon, turizmin ise, ekonomik büyüme üzerinde aynı etkiye sahip olduğu bulunmuştur.

Pata (2020), Türkiye için 1965-2017 dönemini ele alarak turizm, finansal gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi “ARDL Sınır Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizme dayalı büyüme hipotezinin kısa ve uzun dönemde geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Yurtkuran (2020), Türkiye için 1965-2017 dönemini ele alarak turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi “ARDL Sınır Testi” ve “FMOLS DOLS CCR ve VECM” yöntemleriyle incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, seriler arasında uzun dönemli ilişki bulunmuştur. Uzun vadede turizm gelirindeki artışın ve finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi artırdığı tespit edilmiştir.

Fauzel ve Seetanaah (2021), Afrika ülkesi olan Mauritius için turizm ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi 1980–2018 dönemini ele alarak “Vektör Otoregresif Model” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; finansal gelişmenin uzun vadede turizm büyümesi ile ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bulgular ayrıca, ekonomik büyümenin, turist gelirinin ve otel odalarının mevcudiyetinin turizmin önemli belirleyicileri olduğunu göstermiştir.

Rasool vd. (2021), BRICS ülkeleri için turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi “Panel ARDL Sınır Testi” ve “Granger Nedensellik Testi” ile incelemiştir. Çalışmanın sonucunda; turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişme değişkenlerinin eşbütünleşik olduğu görülmüştür. Ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişkinin çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu bulunmuştur.

Yukarıdaki çalışmalara bakıldığında; Oh (2005) ve Kızılgöl ve Erbaykal (2008) tarafından yapılan çalışmaların, farklı ülkeleri ve farklı dönemleri kapsamına rağmen benzer sonuçlara sahip olduğu görülmektedir. Yani, her iki çalışmanın sonuçlarına göre ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Aynı şekilde, Mustafa ve Santhirasegaram (2014), Özcan (2015), Çınar ve Ülker (2018), Ergün ve Telek (2018), Dineri (2019) tarafından yapılan çalışmaların benzer sonuçlara sahip olduğu görülmektedir. Yani, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca; Katırcıoğlu vd. (2017), Aslam (2020), Fauzel ve Seetanaah (2021) tarafından yapılan çalışmaların, farklı ülkeleri ve farklı dönemleri kapsamına rağmen benzer sonuçlara sahip olduğu görülmektedir. Yani, bu çalışmaların sonuçlarına göre turizm ve finansal gelişme arasında uzun vadeli bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, Ayaydın vd. (2019) ve Rassol vd. (2021) tarafından yapılan çalışmaların, farklı ülkeleri ve farklı dönemleri kapsamına rağmen benzer sonuçlara sahip olduğu görülmektedir. Yani bu çalışmalarda turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişme değişkenlerinin eşbütünleşik olduğu tespit edilmiştir. Yine aynı şekilde Eroz vd. (2020), Pata (2020), Yurtkuran (2020) tarafından yapılan çalışmaların da benzer sonuçlara sahip olduğu görülmektedir.

IV.EKONOMETRİK ANALİZ VE BULGULAR

A. Veri Seti

1995-2019 dönemini kapsayan bu çalışmada; Türkiye ve BRICS ülkelerinde (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) ekonomik büyüme, finansal gelişme, turizm gelirleri, ticari açıklık ilişkisi analiz edilmiştir. Panel veri analizinin kullanıldığı bu çalışmada dönem aralığı ve ülke sayısı verilerin ulaşılabilirliğine göre belirlenmiştir. Model (1) nolu denklemde gösterilmiştir. Model kurulurken, Manga ve Ballı (2019) ve Pata (2020) tarafından yapılan çalışmalardan yararlanılmıştır.

$$\ln \text{GDP}_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 \ln \text{Kredi}_{it} + \beta_2 \ln \text{Ticaret}_{it} + \beta_3 \ln \text{Turizm}_{it} + \epsilon_{it} \quad (1)$$

(1) nolu denklemde GDP kişi başına düşen reel GSYH (2010 sabit fiyatlarıyla), KREDİ özel sektöre kullandırılan yurt içi kredi, TİCARET ticareti; TURİZM uluslararası turizm gelirleri (dolar) göstermektedir. Değişkenlerin logaritmaları alınarak analize tabi tutulmuştur. Tablo 1’de, çalışmada kullanılan değişkenlere ait açıklayıcı bilgiler bulunmaktadır.

Tablo 1. Veri Kaynakları

Değişken	Açıklama	Kaynak	Dönem
GDP	Ekonomik Büyüme	Dünya Bankası https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators	1995-2019
KREDİ	Finansal Gelişme		
TİCARET	Ticari Açıklık		
TURİZM	Turizm		

B. Yöntem ve Bulgular

Tablo 2’de değişkenlere ait tanımlayıcı korelasyon matrisi gösterilmektedir. GDP değişkeni ile kredi, ticaret ve turizm arasında pozitif korelasyon bulunmaktadır. Kredi değişkeni ile ticaret ve turizm arasında pozitif bir korelasyonun olduğu belirlenmiştir. Ticaret değişkeni ile turizm değişkeni arasında pozitif korelasyon bulunmaktadır. Korelasyon matrisi incelendiğinde, açıklayıcı değişkenler arasında yüksek korelasyonun bulunmadığı görülmektedir. Bu durum esasında çoklu doğrusal bağlantı sorununun olmadığını göstermektedir.

Tablo 2. Korelasyon Matrisi

	GDP	KREDİ	TİCARET	TURİZM
GDP	1.0000			
KREDİ	0.0147	1.0000		
TİCARET	0.1341	0.2128	1.0000	
TURİZM	0.0287	0.4184	0.5451	1.0000

Not: Modelde kullanılan değişkenlerin logaritmaları alınmıştır.

Panel regresyon modelinde; birim/zaman ya da gerek birim gerekse zaman etkilerinin araştırılmasında son derecede önemlidir. Tahminlenen bir panel regresyon modelinde birim/zaman etkileri yoksa eğer klasik modelin geçerlidir. Klasik model sözkonusu ise havuzlama işlemi ile tahminleme aşamasına geçilir. Birim/zaman etkileri var ise bu durumda havuzlama işleminin kullanılması uygun olmayacaktır. Bu çalışmada, modelde birim/zaman etkilerinin varlığı LR testi ile araştırılmıştır.

Tablo 3’de model için birim ve/veya zaman etkilerinin test edilmesi sonucunda ulaşılan bulgulara yer verilmiştir. LR testinde birim zaman etki bulduktan sonra birim ve zaman etki ayrı ayrı denenmiştir. Esasında LR testinde klasik modele (birim ve zaman etkilerinin olmadığı) karşı mevcut etkilerin bulunduğu modeller denenmektedir. LR testinde üç farklı istatistik ve hipotez denenmektedir. Öncelikle klasik model, birim ve zaman etkileri bulunan panel veri modeline karşı denenmekte ve temel hipotezde birim ve zaman etkilerinin bulunmadığı belirtilmektedir. Olasılık değerinin hesaplanmasına göre, temel hipotez reddedilmektedir. Böylelikle modelde birim ve zaman etkilerinden en az bir tanesi veya hem birim hem de zaman etkileri beraber bulunmaktadır. İkinci adımda, klasik model birim etkilerin bulunduğu tek yönlü modele karşı sınanmaktadır. Burada temel hipotez modelde birim etkilerin bulunmadığı (klasik modelin geçerli olduğu) şeklindedir. Olasılık değerinin hesaplanmasına göre, temel hipotez reddedilmekte ve modelde birim etkilerin bulunduğu kabul edilmiştir. Üçüncü adımda, klasik model zaman etkileri olan panel veri modeline karşı sınanmaktadır. Ana hipotez klasik modelin uygunluğunu (zaman etkilerinin bulunmadığı) belirtmektedir. Olasılık değerinin hesaplanmasına göre, bahis konusu olan hipotez reddedilememektedir. Söz konusu üç LR istatistiği ile gerçekleştirilen testler dikkate alındığında panel veri modelinin tek yönlü birim etkiler modeli (zaman etkileri bulunmamakta) olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Birim ve Zaman Etkileri LR Testi

Model	Kullanılan Test	Sonuç	
Birim Etkive Zaman Etki	LR Test	chi2(2) =431.42	Prob> chi2= 0.0000
Birim Etki	LR Test	chibar2(01) = 423.59	Prob>= chibar2= 0.0000
Zaman Etki	LR Test	chibar2(01) = 0.00	Prob>= chibar2 = 1.0000

Tablo 4’de Hausman testi sonuçlarına yer verilmiştir. Elde edilen bulgularda, rassal etkiler tahmincisinin tutarlı ve etkin; buna karşılık sabit etkiler tahmincisinin tutarsız olduğu tespit edilmiştir. Birim etkinin rassal olduğu hausman testi sonucunda görülmektedir. Diğer bir anlatımla analiz tek yönlü rassal etki modelidir.

Tablo 4. Hausman Testi

Test Sonucu	
X^2 İstatistik	0.87
Olasılık (Prob).	0.8317

Tablo 5’de tek yönlü (birim) rassal etkiler modeline ait tahmin sonuçlarına yer verilmiştir. Modelin istatistiksel açıdan anlamlı olduğu F istatistiğinde görülmektedir. Ancak bu model henüz tanı testlerinden geçirilmediği için yorumlanması uygun bulunmamıştır. Regresyon modelinde, otokorelasyon, değişenvaryans ve birimler arası korelasyon sorunları bulunamazsa gösterilen model uygun model özelliklerini taşıdığı için yorumlanabilir olacaktır. Ancak, modelde söz konusu sorunlardan biri ya da tamamının tespit edilmesi halinde dirençli standart hatalar üreten tahmincilerin seçilmesi gerekmektedir. Bu nedenle, çalışmada öncelikle varsayımların test edilmesi aşamasına geçilmiştir.

Tablo 5. Tek Yönlü (Birim) Rassal Etkiler Modeli Tahmini

Bağımlı Değişken: GDP				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	StandartHata	t-İstatistiği	Olasılık
KREDİ	0.6194079	0.0393609	15.74	0.000
TİCARET	0.3165224	0.0800379	3.95	0.000
TURİZM	-0.1246244	0.0115927	-10.75	0.000
SABİT	6.191751	0.3149302	19.66	0.000
Model Bilgileri				
F_{istatistik}	620.64			
Olasılık	(0.0000)			

Tablo 6’da model için rassal etkili modelinin geçerliliği sonrasında modelin varsayımlarının test edilmesi son derecede önemlidir.

Tablo 6. Varsayım Test Sonuçları

HeteroskedasiteTesti	İstatistik	Olasılık
Levene, Brown ve Forsythe Testi		
W ₀ df(5,144)	10.9233	0.0000
W ₅₀ df(5,144)	6.0496	0.0000
W ₁₀ df(5,144)	9.4187	0.0000
BirimlerArasıKorelasyonTesti		
Friedman Testi	20.240	0.0011
Frees Testi	1.174*	
OtokorelasyonTesti		
Mod. Bhargava vd. Testi	0.2984033	-
Baltagi-Wu Testi	0.47554472	-

Not: *Frees birimler arası korelasyon testine ait kritik değerler alfa 0.10; 0.05 ve 0.01 önem seviyesinde sırasıyla 0.1035, 0.1350 ve 0.1947 şeklindedir.

Tablo 6’da, tahminlenen rassal etkiler modelinde tahmincinin etkinliğini belirlemek amacıyla uygulanan değişen varyans, birimler arası korelasyon ve otokorelasyon testlerinin sonuçları gösterilmektedir. Modelde değişen varyans sorunu olup olmadığının tespiti için yapılan Levene, Brown ve Forsythe testine göre, modelde değişen varyans olmadığını ifade eden temel hipotezin her üç istatistiğe (W₀, W₅₀ ve W₁₀ olmak üzere toplam üç istatistik hesaplanmaktadır) göre de reddedildiği görülmektedir. Dolayısıyla modelde, değişen varyans sorunu olduğu kaydedilmiştir. Tahminlenen modelde birimler arası korelasyon sorunu varlığını belirleyebilmek için Friedman testi, Frees testi, birimler arası korelasyon testleri uygulanmıştır. Söz konusu iki testin de temel hipotezi modelde birimler arası korelasyonun olmadığı yönündedir. Bu durumda modelde birimler arası korelasyon sorununun da olduğu anlaşılmıştır. Otokorelasyon sorununu tespit etmek amacıyla Modified Bhargava vd. testi ve Baltagi-Wu testleri kullanılmıştır. Her iki testten elde edilen sonuç 0’a yakın olmadığı için modelde söz konusu sorunun var olduğuna kanaat getirilmiştir.

Tüm sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde, Tablo 5’de tahmin sonuçları paylaşılan regresyon modelinde her üç sorunun da var olduğu kaydedilmiştir. Bu nedenle, söz konusu problemlerin bulunması durumunda Driscoll ve Kraay tahmincisi ile regresyon modeli yeniden kurulmuştur. Driscoll ve Kraay tahmincisinin seçilmesindeki esas neden, modelde üç sorunun birden mevcut olması ve rassal etkiler modelinde bu sorunların ortadan kaldırılmasında en etkin yöntem olması gelmektedir.

Tablo 7 incelendiğinde; ekonomik büyüme değişkeni üzerinde, ele alınan kredi, ticari açıklık ve turizm gelirlerinin pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca, kredi değişkeninde meydana gelen %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi yaklaşık %0.61 oranında arttırmakta; ticari açıklıkta %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi yaklaşık %0.31 oranında arttırmakta ve turizm gelirlerinde meydana gelen %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi yaklaşık %0.12 oranında arttırmaktadır. Elde edilen bulgular doğrultusunda; kredilerin, ticari açıklığın ve turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde arttırıcı bir etkisinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 7. Driscoll-Kraay Tahmincisine Göre Analiz Sonuçları

Değişken	Katsayı	Drisc/KraayStd.Ht	Olasılık
KREDİ	0.6194	0.0404	0.000*
TİCARET	0.3165	0.1413	0.075***
TURİZM	0.1246	0.0186	0.001*
SABİT	6.1917	0.4095	0.000*

Not: *, **, *** %1, %5, %10 seviyesinde anlamlılık seviyesini ifade etmektedir.

V. SONUÇ

Dünya genelinde yaşanan ekonomik gelişmeler her geçen gün değişmekte ve bu durum turizmin de yer aldığı hizmetler sektörünün önemini giderek arttırmaktadır. Ödemeler dengesi üzerindeki pozitif etkisi başta olmak üzere, turizmin gelir sağlama, istihdam, büyüme, bölgeler arası sosyo-ekonomik gelişmişlik farklarının giderilmesi, sektörler arası çarpan etkisi ve yoksulluğu azaltıcı ekonomik etkileri turizm sektörünün gelişmekte olan ülkelerin kalkınmalarının finansmanında önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

Turizm sektörünün gelişmesine paralel olarak özellikle gelişmekte olan ülkeler, turizm sektöründen sağladıkları turizm gelirleri ile yatırımlarını arttırmışlar ve böylece milli gelirlerini de artırma yoluna gitmişlerdir. Buna ilaveten ülke ekonomilerinde yaşanan olumsuz durumlar, turizm sektörünün zaman zaman önünün kesilmesine neden olmuştur. Tüm bu yaşananlar, yapı olarak kırılgan olan özellikle gelişmekte olan ülke ekonomilerinde ciddi bir engel oluşturmaktadır.

Türkiye ve BRICS ülkelerinde turizm, finansal gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin 1995-2019 dönemi incelenen bu çalışmada, LR test istatistiği ile modelin tek yönlü birim etkiler modeli olduğu görülmüştür. Daha sonra Hausman testinin yapılmasıyla beraber rassal etkiler tahmincisinin tutarlı ve etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Modelde rassal etkili modelin geçerli olduğu sonucundan sonra modelin varsayımları sınanmıştır. Bu kapsamda Levene, Brown ve Forsythe testinde değişen varyans sorunu olduğu görülmüştür. Friedman ve Frees testi ile modelde birimler arası korelasyon sorununun varlığı anlaşılmıştır. Modified Bhargava vd. testi ve Baltagi-Wu testlerinde ise modelde otokorelasyon sorunu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Söz konusu sorunlar giderilerek dirençli standart hatalar oluşturabilen Driscoll ve Kraay tahmincisi ile regresyon modeli tahminlenmiştir. Kurulan regresyon modeli sonucunda; kredilerin, ticari açıklığın ve turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde arttırıcı bir etkisinin bulunduğu belirlenmiştir. Yani, finansal gelişme değişkeninde %1'lik bir artış meydana geldiğinde ekonomik büyümede yaklaşık %0.61'lik bir artış; ticari açıklık değişkeninde %1'lik bir artış meydana geldiğinde ekonomik büyümede yaklaşık %0.31'lik bir artış ve turizm gelirlerinde %1'lik bir artış meydana geldiğinde ekonomik büyümede yaklaşık %0.12'lik bir artış meydana gelmektedir. Elde edilen bulgular doğrultusunda; finansal gelişme, ticari açıklık ve turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde arttırıcı bir etkisinin olduğu sonucuna varılmıştır. Çalışmada seçilmiş değişkenlerden, dönemler itibarıyla ekonomik büyüme üzerinde nispi olarak en fazla etkiye sahip olan değişkenin finansal gelişme olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu çalışmada, finansal gelişme ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyen en önemli değişkendir. Elde edilen bu sonuçlar, Manga ve Ballı (2019) ve Pata (2020)'nin elde ettiği sonuçları destekler niteliktedir.

Edinilen bulgular doğrultusunda, finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Finansal gelişmişliği temsil eden kredilere bakıldığında; finansal gelişmişlik arttıkça, turizme yönelik yatırımlar ve buna bağlı olarak turizm faaliyetlerinin finansmanına olan desteğin de artabileceği ve tüm bunların da ekonomik büyümeyi artırabileceği söylenebilir. Turizm sektörü döviz girdisi sağlamakla birlikte yeni istihdam alanları yaratarak işsizliğin azaltılmasına olanak sağlayacaktır. Ayrıca, ticari açıklıkla birlikte uluslararası ekonomik entegrasyon ve uluslararası rekabette artış yaşanacak ve bu durum milli gelirin de artmasına yol açacak ve bu da beraberinde ekonomik büyümeyi getirecektir. Ticari açıklık ile elde edilen döviz gelirleri üretime de dâhil edilerek çıktı düzeyi artacak ve ekonomik büyüme hızlanacaktır. Sonuç olarak; Türkiye ve BRICS ülkelerinde

turizm ekonomik refahı teşvik etmektedir. Ancak, turizm sektörü ekonomik büyümeyi desteklese de elde edilen bulgular sonucunda bu sektörün yeterince etkin kullanılmadığı da görülmektedir. Bundan dolayıdır ki, bulgular özellikle de politika yapıcılar açısından son derecede önemlidir. Bu bağlamda, politika yapıcılarının turizm sektörü için gerçekleştirilecek faaliyetleri teşvik etmesi gerekmektedir. Sektörün teşvik edilmesi ile birlikte ekonomik büyüme ve kalkınmanın hızlanacağı bilinen bir gerçektir. Buna ilaveten, Türkiye ve BRICS ülkelerinde finansal gelişmişlik düzeyindeki artışın ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki göstermesinden dolayı bu ülkelerde finans piyasasını güçlendirecek uygulamalara destek verilmesi, sürdürülebilir bir ekonomik büyümenin gerçekleşmesine katkı sağlayacaktır. Sonuç olarak; kıt kaynaklar değerlendirilirken turizm gelirleri ile birlikte finansal gelişme ve ticari açıklık değişkenlerinin de ekonomik büyümeye olan etkilerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Bu çalışmada, 1995-2019 dönemi itibarıyla “turizm gelirleri, finansal gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme” arasındaki ilişki birlikte incelenmiştir. Bu bağlamda çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, ileride yapılacak çalışmalarda analizlerin daha farklı dönemleri kapsayacak şekilde farklı ülke gruplarına yönelik yapılması önerilmektedir. Buna ilaveten, daha farklı değişkenlerle turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi incelemeye yönelik çalışmalar da yapılabilir.

KAYNAKLAR

- Akat, Ö.** (2008). *Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Arabacı, H.** (2018). Turizm Sektörünün Ekonomik Büyümeye Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(3), 104-109.
- Aslam, A. L. M.** (2020). Dynamic Relationship Between Tourism and Financial Development in Sri Lanka. *Journal of Tourism Economics and Applied Research*, 4(1), 38-46.
- Ayaydın, H., Baltacı, N., Pala, F. & Barut, A.** (2019). Türkiye’de Turizm, Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. *Global Journal of Economics and Business Studies (Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi)*, 8(15), 69-84.
- Bahar, O.** (2006). Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi*, 13(2), 137-150.
- Bahar, O. & Kozak, M.** (2013). *Turizm Ekonomisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Başarı, Ç. & Çakır, Y. N.** (2015). Causal Interactions Between CO2 Emissions, Financial Development, Energy and Tourism. *Asian Economic and Financial Review*, 5(11), 1227-1238.
- Cannonier, C. & Burke, M. G.** (2017). Tourism and financial development in small states. *Tourism Economics*, 23(6), 1369-1377.
- Cernat, L. & Gourdon, J.** (2012). Paths to success: Benchmarking cross-country sustainable tourism. *Tourism Management*, 33(5), 1044-1056.
- Çınar, M. & Ülker, B.** (2018). The Long-Run Relationship between Economic Growth and Tourism Revenue: The Case of Turkey and TRNC. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(2), 592-602.
- Dineri, E.** (2019). Türkiye’de Turizm Harcamaları ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 106-114.
- Dinler, Z.** (2017). *İktisat*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Durak, İ.** (2018). Ekonomik Büyüme, Ticari Açıklık ve Bankacılık Sektör Derinliği İlişkisi: Bir Panel Veri Analizi Uygulaması. (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dücan, E., Şit, M. & Şentürk, M.** (2016). Ekonomik Büyümeye Bir Katkı Bağlamında Turizm Gelirleri: Bir Panel Veri Uygulaması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 1-14.
- Dünya Gazetesi**, [Erişim: 14.01.2022, <https://www.dunya.com/foto-galeri/ekonomi/dunyanin-en-fakir-50-ulkesi-galeri-337312>].
- Ergün, S. & Telek, C.** (2018). Turizm Gelirleri ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *International Journal Of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies*, 4(9), 485- 493.
- Erim, N. & Türk, A.** (2005). Finansal Gelişme ve İktisadi Büyüme. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 21-45.
- Eroz, S. S., Ahmed, N. & Khan, K.** (2020). Financial Development, Tourism and Economic Growth Nexus: An Empirical Evidence from Pakistan. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 9(1), 232-238.

- Fahimi, A., Akadiri, S. S., Seraj, M. & Akadiri, A. C.** (2018). Testing the role of tourism and human capital development in economic growth. A panel causality study of micro states. *Tourism Management Perspectives*, 28, 62-70.
- Fauzel, S. & Seetanah, B.** (2021). Does financial development spur tourism growth? A dynamic time series analysis for the case of an SIDS. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 1-17. <https://doi.org/10.1080/19407963.2021.1919128>.
- Güney, G.** (2017). Ekonomik Büyüme ve Finansal Gelişme İlişkisi: Bir Panel Veri Analizi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 355-372.
- Kar, M. & Taş, S.** (2004). İktisadi Kalkınmada Para ve Sermayenin Yeri. *Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular*. (Ed.) Sami Taban ve Muhsin Kar (159-188), Bursa: Ekin Kitabevi.
- Katircioğlu, S., Katircioğlu, S. & Altınay, M.** (2017). Interactions between tourism and financial sector development: Evidence from Turkey. *The Service Industries Journal*, 38(9-10), 519-542.
- Khan, A., Bibi, S., Lorenzo, A., Lyu, J. & Babar, Z. U.** (2020). "Tourism and Development in Developing Economies: A Policy Implication Perspective", *Sustainability*, 12(4), 1-19.
- Kızılgöl, Ö. & Erbaykal, E.** (2008). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 351-360.
- Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E. & Karaçor, Z.** (2016). Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi*, 23(1), 203-215.
- Kumar, R. R.** (2014). Exploring the role of technology, tourism and financial development: An empirical study of Vietnam. *Quality and Quantity*, 48(5), 2881-2898.
- Kyrylov, Y., Hranovska, V., Boiko, V., Kwilinski, A., & Boiko, L.** (2020). International tourism development in the context of increasing globalization risks: on the example of Ukraine's integration into the global tourism industry. *Journal of Risk Financial Management*, 13(12), 1-18.
- Lee, C. C. & Chang, C. P.** (2008). Tourism development and economic growth: a closer look at panels. *Tourism Management*, 29(1), 180-192.
- Lemmetyinen, A. & Go, F. M.** (2009). The key capabilities required for managing tourism business networks. *Tourism Management*, 30(1), 31-40.
- Liao, K. C., Yue, M. Y., Sun, S. W., Xue, H. B., Liu, W., Tsai, S. B. & Wang, J. T.** (2018). An evaluation of coupling coordination between tourism and finance. *Sustainability*, 10(7), 2320.
- Manga, M. & Ballı, E.** (2019). Turizm, Ekonomik Büyüme, Ticari Açıklık ve Finansal Gelişme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 56(647), 9-22.
- Martin, J. L. E., Morales, N. M. & Scarpa, R.** (2004). Tourism and Economic Growth In Latin American Countries: A Panel Data Approach. FEEM Working Paper No. 26.2004, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=504482> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.504482>.
- McKinnon, R. I.** (1964). Foreign Exchange Constraints In Economic Development and Efficient Aid Allocation. *The Economic Journal*, 74(294), 388-409.
- Mustafa, A. M. M. & Santhirasegaram, S.** (2014). Empirical Investigation of the Relationship between Tourism Receipts and Sustainable Economic Growth in Sri Lanka. *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences (JETEMS)*, 5(7), 131-137.
- Oh, C. O.** (2005). The contribution of tourism development to economic growth in the Korean economy. *Tourism Management*, 26(1), 39-44.
- Ohlan, R.** (2017). The relationship between tourism, financial development and economic growth in India. *Future Business Journal*, 3(1), 9-22.
- Omoush, M. M.** (2018). Time Series Analysis among Tourism, Financial Development, FDI and Economic Growth in Jordan. *International Journal of Economics and Finance*, 10(12), 150-162.
- Özcan, C. C.** (2015). Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı İle Analizi: Türkiye Örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 46, 177-199.
- Pata, U. K.** (2020). Turizm, Finansal Gelişme, Ticari Açıklık ve Sermaye Stokunun Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(4), 151-167.
- Rasool, H., Maqbool, S. & Tarique, Md.** (2021). The relationship between tourism and economic growth among BRICS countries: a panel cointegration analysis. *Future Business Journal*, 7(1), 1-11.
- Sarıdoğan, H. Ö.** (2019). Turizmin Ekonomik Etkileri: Akdeniz Ülkeleri Örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(4), 1308-1315.
- Seetanah, B.** (2011). Assessing the dynamic economic impact of tourism for island economies. *Annals of Tourism Research*, 38(1), 291-308.

- Sezgin, A. Ş.** (2020). Koronavirüs Salgını Sonrasında Turizm ve Bağlantılı Sektörlerde Beklenen Gelişmeler. [Erişim:10.02.2022, https://ekonomi.isbank.com.tr/contentmanagement/Documents/tr10_aa_rapor/2020/BN_Turizm_202005.pdf].
- Shahbaz, M., Benkraiem, R., Miloudi, A. & Tiwari, A. K.** (2019). Tourism-induced financial development in Malaysia: New evidence from the tourism development index. *Tourism Economics*, 25(5), 757-778.
- Shakouri, B., Yazdi, S. K., Nategian, N. & Shikhezai, N.** (2017). International Tourism and Economic Growth and Trade: Variance Decomposition Analysis. *Journal of Tourism & Hospitality*, 6(3), 1-11.
- Şahin, S.** (2021). Uluslararası Ticaret ve Uluslararası Turizm Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği (1970-2019). *Business & Management Studies: An International Journal (BMIJ)*, 9(3), 1060-1075.
- Şimşek, D. & Hepaktan, C. E.** (2019). Ticari Açıklık, İstihdam ve Enflasyon İlişkisi: Türkiye Örneği. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(4), 316-336.
- Tsaurai, K.** (2018). The Role of Financial Sector Development in the Tourism-Growth Nexus: A Case of Southern African Countries. *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 10(3), 100-110.
- UNWTO** (2020). [Erişim: 23.06.2021, <https://www.unwto.org/news/2020-worst-year-in-tourismhistory-with-1-billion-fewer-international-arrivals>].
- Ünlüönen, K., Tayfun, A. & Kılıçlar, A.** (2018). Turizm Ekonomisi, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- World Bank** (2021). [Erişim: 20.04.2021, World Development Indicators | DataBank (worldbank.org)].
- World Travel & Tourism Council's (WTTC)**. [Erişim: 20.06.2021, <https://www.wttc.org/economic-impact/country-analysis/domestic-tourism/>].
- Yalçınkaya, Ö. & Karabulut, K.** (2017). Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Üzerine Dönemsel ve Yapısal Kırılmalı Bir Zaman Serisi Analizi (1965-2016). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(52), 1231-1248.
- Yenişehirlioğlu, E. & Bayat, T.** (2019). The Relationship Between Tourism Income and Financial Development in The Mena Countries. *Journal of Business Research-Turk*, 11(2), 1183-1190.
- Yurtkuran, S.** (2020). Türkiye'de Turizmin ve Finansal Gelişmenin Ekonomik Büyüme Katkısı: Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi Analizi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(5), 1531-1542.